

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2023. – Т. 48. – С. 179-187
DOI: 10.31861/mhpi2023.48.179-187

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2023. – Volume. 48. – pp. 179-187
DOI: 10.31861/mhpi2023.48.179-187

УДК 94(4-11)„1789/18”:82-94(=133.1-054.72)

© Ігор Наджафов ¹

Східна Європа у творчому доробку емігранток Французької революції (Жермена де Сталь, Елізабет Віже-Лебрен, Генрієтта-Люсі)

У статті досліджуються уявлення про Східну Європу в французькій мемуаристиці, зокрема у працях Жермени де Сталь, Елізабет Віже-Лебрен та Генрієтти Люсі, а також висвітлюється їхній внесок у формування поняття «Східна Європа». Представниці французької інтелектуальної думки багато розмірковують щодо ролі Франції у східноєвропейських справах, подають різні оцінки діяльності Наполеона Бонапарта в регіоні та висловлюють підтримку польській боротьбі за відновлення власної державності. У міркуваннях письменниць наявна ціла низка суперечливих суджень та оцінок Російської імперії. Провідною є думка, що росіяни несхожі з європейцями, а Росія не є частиною Європи. Серед варіантів визначення північно-східного кордону європейського культурного простору, мемуаристки пропонують два варіанти: по Дніпру та по територіям, що увійшли до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої.

Ключові слова: мемуари, інтелектуальна історія, Східна Європа, Наполеон Бонапарт, ментальне картографування, історія понять, козацтво, польське питання, Російська імперія.

Eastern Europe in the Creative Works of Emigrants of the French Revolution (Germaine de Staël, Elisabeth Vigee Le Brun, Henrietta-Lucy)

The object of research is the conceptual activity of representatives of French intellectual thought. *The subject of the research* is the perception of the French memoirists (Germaine de Staël, Elisabeth Vigee Le Brun, Henrietta-Lucy) about Eastern Europe. *The purpose of the work:* to analyze the ideas about Eastern Europe in the memoirs of three emigrants of the French Revolution and also to investigate their input to the formation of the idea of “Eastern Europe”. *Methodology:* during the writing of the article, both special-historical (systemic-structural, historical-genetic, comparative-historical) and general scientific (comparison, idealization) research methods were used. The research methods involved in the article made it possible to summarize and systematize the ideas of French female writers (Germaine de Staël, Elisabeth Vigee Le Brun, Henrietta-Lucy) about Eastern Europe. *Conclusions:* in the process of writing the work, the idea of Eastern Europe had been considered in the memoirs of three French writers (Germaine de Staël, Elisabeth Vigee Le Brun, Henrietta-Lucy) and their input had been highlighted to the formation of the concept of “Eastern Europe”. Memoirists writes a lot about the role of Napoleon and France in Eastern European affairs. In particular, about the struggle of the Poles for the restoration of their own statehood during the Napoleonic Wars. In the reflections of the writers, there is a whole series of contradictory judgments and assessments of the Russian Empire. The basic idea is that Russians are not the same as Europeans, and that Russia is not part of Europe. Among the options for defining the northeastern border of Eastern Europe, as a component of the European cultural space, memoirists offer two options: along the Dnipro and along the territories that became part of the Russian Empire after the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: memoirs, intellectual history, Eastern Europe, Napoleon Bonaparte, mental mapping, conceptual history, Cossacks, the Polish question, Russian Empire.

¹ Аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Україна. E-mail: nadzhafov.igor@znu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6740-6887>.

Постановка наукової проблеми та її значення. Французька революція протягом більш ніж століття була фундаментальною подією, орієнтиром для усіх, хто намагався виступити проти абсолютної монархії, на кшталт тієї що була в Австрійській імперії Габсбургів, а ще більше – проти автократії чи особистої диктатури, як-от Російська імперія². Після того, як те, що вважалося «природним режимом» у Франції – освічений абсолютизм – було повалено, питання про легітимність правителя неминуче постало в дебатах й в інших країнах³.

Революційні події 1789 року суттєво трансформували дискусію про Східну Європу в Франції. Відношення до поділів Речі Посполитої та поневолених народів Російської імперії, розуміння кордонів європейського культурного простору та ролі Франції у східноєвропейських справах – усе це зазнало помітних змін порівняно з Епохою Просвітництва.

Разом з тим Французька революція, включно з Епохою Терору та якобінської диктатури, також призвела до потужної хвилі еміграції освічених представників французької інтелектуальної та аристократичної еліти.

Три відомі мемуаристики, що покинули революційну Францію, – політична теоретикня Мадам де Сталь, портретистка Елізабет Віже-Лебрен та письменниця Генрієтта-Люсі, залишили після себе праці, які свого часу отримали неабияку популярність серед франкомовних читачів, а пізніше були перекладені й на інші європейські мови. У цих роботах знайшлося місце й для Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Праці з інтелектуальної історії, ментального картографування та історії понять, присвячені даній тематиці, є рідкістю. Насамперед, варто зазначити фундаментальну роботу Ларі Вульфа⁴, у якій американський науковець досліджує формування поняття «Східна Європа» як інтелектуального продукту, а також висвітлює витoki концептуального поділу Європи на Східну та Західну. Також доцільно згадати праці Івера Нойманна⁵ та Вадима Ададурова⁶. Робота норвезького політолога, в контексті проведеного дослідження, представляють інтерес з точки зору сучасних методологічних підходів у вивченні «Іншого», в тому числі формуванню образу східного «Іншого» в східноєвропейському контексті. Праця українського історика присвячена ставленню наполеонівського уряду Франції до південно-західних регіонів Російської імперії. Це ставлення досліджено як історичне явище, яке було сформовано за доби наполеонівських війн у процесі ознайомлення французьких еліт з різноманітною інформацією про Російську імперію.

Мета: проаналізувати уявлення про Східну Європу в творчому доробку емігранток Французької революції (Жермена де Сталь, Елізабет Віже-Лебрен, Генрієтта-Люсі), а також дослідити їхній внесок у формування поняття «Східна Європа». **Завдання:** розглянути міркування мемуаристок щодо ролі Франції та Наполеона у східноєвропейських справах; дослідити ставлення трьох освічених франуженок до польського питання та долі польської державності; висвітлити їхні спроби визначення північно-східного кордону Східної Європи як складової частини європейського культурного простору; простежити ставлення письменниць до Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Традиція написання мемуарів у французькій інтелектуальній думці набула особливого поширення впродовж XVIII ст. під впливом епохи Просвітництва.

Для аналізу поширених у тогочасній Франції уявлень про Східну Європу, важливе значення мають нотатки письменниці та політичної теоретикни Жермени де Сталь, пізніше викладені нею у праці «Десять років заслання», яка була опублікована вже після смерті авторки.

² Escande, R., Chaunu, P., Tulard, J., Le Roy Ladurie, E., Sévillia, J., Petitfils, J.-C., Courtois, S. and Secher, R. (2008). *Le Livre noir de la Révolution française*. Editions du Cerf, Paris, p. 395.

³ Neumann, I. (1996). *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. Routledge, London, p. 12.

⁴ Вульф, Л. (2009). *Винайдення Східної Європи: Мана цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Критика, Київ, 592 с.

⁵ Neumann, I. (1996). *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. Routledge, London, 253 p.

⁶ Ададуров, В. (2018). *«Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX століття*. Видавництво УКУ, Львів, 624 с.

Дочка державного діяча Жака Неккера та прихильниця ідей Просвітництва, після початку Епохи терору вона була змушена залишити революційну Францію. Подорожуючи Європою, Мадам де Сталь побувала й на Сході, відвідавши Австрійську та Російську імперії⁷.

У французької письменниці були складні особисті відносини з Наполеоном Бонапартом. На сторінках своєї праці вона негативно оцінювала як культурні зміни, що відбувалися під впливом діяльності Наполеона, так й самого французького імператора: «велика закономірність наполеонівського деспотизму це представити усім народам спочатку військову повинність, потім військові податки, далі кодекс Наполеона... й усе це щоб однаково керувати всіма різними націями»⁸. Саме в контексті цієї відомої постаті вона вперше згадує Східну Європу в своєму щоденнику.

Характеризуючи французького воєначальника, Жермена де Сталь описує його відношення з деякими іноземними правителями, в тому числі з російськими імператором Павлом I: «Бонапарт переконував його, що вся Європа буде умиротворена на століття, якщо дві великі імперії Заходу та Сходу домовляться між собою, Павло I, в якому поєднувалися насильство зі слабкістю, легко піддався цій брехні»⁹.

Де Сталь розмірковує з приводу так й не реалізованого союзу Наполеонівської Франції та Росії, порівнюючи та прирівнюючи «дві великі імперії Заходу та Сходу». Цілком очевидно, що у цьому співставленні знаходиться місце й для Східної Європи, частина якої вже була завойована Російською імперією, в той час як на іншу претендував сам Наполеон.

Зусилля майбутнього французького імператора по знаходженню спільної мови з російською монархією, є нічим іншим, як спробою ізолювати Російську імперію від європейських справ, таким чином забезпечивши можливість для розповсюдження французького впливу на ту частину Східної Європи, що не входила до складу євразійського державного утворення.

Після поділів Речі Посполитої, Російська імперія суттєво збільшила свої володіння у Східній Європі, що не могло не бентежити європейських правителів, в особливості Наполеона, який власноруч планував перекроїти карту всієї Європи.

На сторінках своїх мемуарів Де Сталь приділяє увагу польському питанню. Спершу під час перебування у Відні, в контексті французько-австрійських відносин: «справді, чи могла війна, уявною метою якої було відновлення Польщі, вестися владою, яка сприяла поділу Польщі та все ще тримала в своїх руках, з більшою наполегливістю, ніж будь-коли, третину цієї Польщі?»¹⁰. Поза всяким сумнівом, австрійське суспільство було незадоволене союзом з Наполеоном Бонапартом, який намагався відновити польську державність.

Далі письменниця згадує про відношення французького імператора до поляків та Польщі: «серед народів, які тягне за собою Бонапарт, заслуговують інтересу лише поляки. Я вірю, що вони так само добре, як і ми, знають, що вони лише привід для війни, і що імператор не піклується про їхню незалежність: його влаштовує висунути їх проти Росії, а поляки скористаються цією обставиною, щоб відновити себе як націю. Я не знаю, чи вдасться їм це, бо деспотизм важко дає свободу, але те, що вони отримують у своїй конкретній справі, вони втрачать у спільній справі Європи. Вони будуть поляками, але поляками такими ж поневоленими, як й три нації, від яких вони більше не залежатимуть. Як би там не було, поляки – єдині європейці, які відчують, що вони без сорому служать під прапорами Бонапарта»¹¹.

У цих строках прослідковується не тільки негативне ставлення авторки до Наполеона або ж повага до бажання поляків відновити свою незалежність, але й доволі розлога оцінка політичної ситуації у Східній Європі.

Де Сталь пише про бажання французького імператора відродити Польщу та зробити з неї свого роду «східноєвропейський бар'єр» від Росії. Подібні думки та погляди висловлювали також інші представники французької інтелектуальної еліти. Прагнення відмежувати Російську імперію від Європи було цілком властиво освіченим європейцям, через вже згадане вище «просування» Росії на захід.

⁷ Іваненко, О. (2009). *Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво*. Інститут історії України НАН України, Київ, с. 61-62.

⁸ De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, p. 279.

⁹ Ibid., p. 32-33.

¹⁰ Ibid., p. 243.

¹¹ Ibid., p. 244-245.

Наполеон Бонапарт неодноразово робив розпливчасті натяки на відновлення польської державності після майбутньої тріумфальної перемоги у війні з Російською імперією. Наприклад, анонімна брошура під назвою «Друга польська війна», яка активно розповсюджувалась у Варшавському герцогстві, що було засноване під протекцією французького імператора у 1807 році, пропонувала полякам допомогти зупинити «східне варварство» та відродити Польщу¹².

Підсумовуючи свої міркування щодо польського питання, французька письменниця висловлюється небагатозначною та лаконічно мовою: «поляки вважають, що вони повинні та можуть керувати у Польщі, і це відчуття цілком природне»¹³.

Мадам де Сталь, подорожуючи Східною Європою, також відвідала Київ та українські землі, яким присвячено окремий розділ мемуарів письменниці¹⁴, де вона розповідає про середньовічну історію Києва, Хрещення Русі та українське козацтво.

Описуючи Київ, освічена французька характеризує місто як важливий регіональний центр, згадуючи його давню та славетну історію: «Вирішивши продовжити свою подорож у Російській імперії, я вступила в Україну, столицею якої є Київ; раніше це була Київська Русь, і ця імперія почалася зі встановлення своєї столиці на півдні. Тоді русичі мали постійні стосунки з греками, що були у Константинополі, і взагалі з народами Сходу, звички яких вони багато в чому набули»¹⁵.

У праці Жермени де Сталь знаходиться місце й для яскравого, але недостовірного з історичної точки зору, опису Хрещення Русі: «Володимир Великий на початку XI століття оголосив, що всі хвилі Борисфену святі, і що достатньо зануритися в них, щоб бути християнином. Під час хрещення від греків зануренням у воду тисячі людей пішли в цю річку, щоб відмовитися від свого ідолопоклонства»¹⁶.

Далі французька письменниця згадує легенду з «Повісті минулих літ» Нестора Літописця про обрання релігії Володимиром Святославовичем: «правитель цей посилав послів у різні країни, щоб з'ясувати, яка з усіх релігій йому найбільше підходить; через помпезність церемоній він обрав грецьку віру. Проте можливо, що Володимир віддав їй перевагу з більш важливих причин: грецьке богослужіння, виключаючи вплив Папи Римського, надавало суверенну Русі необмежену духовну та земну владу»¹⁷.

Поза всяким сумнівом, живучі на стику вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть, відвідуючи українські землі, Жермена де Сталь не могла оминати згадкою українське козацтво, яке у той час переживало занепад під тиском російської імперської влади: «у мене склалося зовсім інше уявлення про ці народи, що живуть за Дніпром; там їхній спосіб життя незалежний, на манер дикунів, але на війни вони дозволяють собі деспотичне керування. Ми звикли бачити військових в гарних одностроях, сліпучого кольору. Сумні, темні кольори, в які одягнені ці козаки, роблять їх схожими на привидів, що у бою налітають на вас»¹⁸.

Важливим для формування тогочасних уявлень про Східну Європу видається розмежувальна лінія «народи, що живуть за Дніпром». Можливо припустити, що освічена французька, окрім розташування українських козаків, які знаходилися безпосередньо вздовж цієї річки, має на увазі ще й свого роду природний кордон між Європою та Азією, а значить й місце, де на її думку закінчується Східна Європа.

В цілому, Жермена де Сталь двояко оцінює свою перебування на українських землях та Україну загалом: «це дуже родюча країна, але вона аж ніяк не є приємною; величезні рівнини пшениці, які здаються обробленими невидимими руками, роблять її безлюдною та пустинною. Складно уявити, що, наближаючись до Києва, або до більшості містечок, що називаються тут

¹² Зашкільняк, Л., Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львівський національний університет, Львів, с. 269.

¹³ De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, p. 257.

¹⁴ Іваненко, О. (2009). *Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво*. Інститут історії України НАН України, Київ, с. 62.

¹⁵ De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, p. 277-278.

¹⁶ Ibid., p. 280.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., p. 288-289.

містами, можна побачити щось схоже на міста Заходу; дороги в цих краях погані, а заміські будинки не роблять країну більш густонаселеною»¹⁹.

Необхідно зазначити, що в той період козацькі землі у французьких працях здебільшого іменуються саме Україною, проти дещо пізніше, під впливом російського пропаганди та офіційної імперської термінології, усе більше авторів починають використовувати назву «Мала Русь», яка до цього майже не використовувалась²⁰.

Мадам де Сталь вбачає в Україні окремішній регіон, зі своєю власною історією та традиціями, проте подібного до більшості представників французької інтелектуальної думки того часу, вона не відділяє цю країну від Російської імперії.

У міркуваннях французької письменниці на відміну від «польського питання» відсутнє «українське питання». Судячи з усього, вона не володіє всією повнотою інформації з цього приводу та цілком вірогідно частково знаходиться під впливом російської пропаганди, що можливо прослідкувати також у її хибних уявленнях про теорію «Москва – Третій Рим» та роль православ'я в Росії.

З приводу першого, Жермена де Сталь пише у своїх мемуарах: «Рим прийшов на пам'ять, коли побачила Москву, але не впевнена, що пам'ятники там були того ж самого стилю... втім суміш самотньої сільської місцевості та чудових палаців, велич міста та нескінченної кількості храмів надають азіатському Риму певної схожості з європейським Римом»²¹.

Політичний міф «Москва – Третій Рим», один з найбільш відомих виявів «російського месіанізму», був важливою складовою тодішньої пропаганди імперської влади, яка таким чином намагалася «влитися» в коло цивілізованих європейських держав та обґрунтувати свої експансіоністські амбіції щодо сусідніх країн.

Стосовно релігійного питання, французькій письменниці властиво незнання щодо домінуючої ролі російського православ'я в імперії та нетерпимості влади по відношенню до інших релігійних течій, однак при цьому, в Мадам де Сталь є чітке розуміння залежної та підконтрольної ролі російського духовенства: «грецька релігія неодмінно менш нетерпима, ніж католицизм: в Росії прийняті всі релігії, й від берегів Дону до берегів Неви, братство вітчизни об'єднує людей, навіть якщо богословські думки їх розділяють. Священники одружені, а дворяни майже ніколи не вступають у цей стан: в результаті місцеве духовенство, суттєво впливаючи на звичайне населення імперії, само по собі не має великого політичного впливу та є покірним імператору»²².

У той же час, Жермена де Сталь висловлює думку, що росіяни не є органічною частиною європейської культурної спільноти: «у росіян, на мою думку, набагато більше відносин з народами Півдня та Сходу, ніж з народами Півночі. Що в них європейське, так це манера суду, однакова у всіх країнах; але характер у них східний»²³.

Далі французька продовжує свої міркування: «всі ці назви зарубіжних країн та народів, які вже майже не європейські, особливо пробуджують уяву. Почуваєшся в Росії за дверима, у інших землях, близько до того Сходу, звідки виникло так багато релігійних вірувань, які досі містять у своєму лоні неймовірні скарби наполегливості й роздумів»²⁴.

Тобто, Мадам де Сталь не бачить Росію ні частиною Східної Європи, ні частиною європейської спільноти. Варте уваги також те, що вона пише про «країни та народи, які вже майже не європейські», цілком можливо маючи на увазі анексію та асиміляцію Російською імперією частини Східної Європи та народів, що її населяють.

Підсумовуючи роздуми щодо відмінності росіян від європейців, письменниця розмірковує про те, чи був правий Петро I проводячи вестернізацію Росії: «саме з його правління царі перестали носити азіатські костюми. Чи мав він право стерти східні звичаї з лона свого народу? Чи

¹⁹ De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, p. 278.

²⁰ Луняк, Є. (2012). *Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях*. ПП Лисенко М.М., Ніжин, с. 65.

²¹ De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, p. 305.

²² Ibid., p. 280-281.

²³ Ibid., p. 284.

²⁴ Ibid., p. 285.

повинен він був розмістити свою столицю на Півночі та на кінці своєї імперії? Це велике питання, яке ще не вирішене: лише століття можуть коментувати такі великі думки»²⁵.

Жермена де Сталь була далеко не єдиною представницею французької інтелектуальної думки, що емігрувала після початку Французької революції та мандрувала теренами Східної Європи. Відома художниця Елізабет Віже-Лебрен, улюблена портретистка Марії-Антуанетти²⁶, також подорожувала землями Габсбурзької монархії та Російської імперії. На основі своєї мандрівки, вже будучи у похилому віці, знаменита портретистка написала трьохтомну працю «Спогади».

Як й багато інших освічених французів, Мадам Лебрен цікавилася польським питанням та трагічною долею польської державності. У мемуарах художниці наявні роздуми про двох видатних діячів – останнього короля Польщі Станіслава Понятовського та його племінника, маршала Франції Юзефа Понятовського. Саме через ці особистості можливо прослідкувати відношення Елізабет Віже-Лебрен до Східної Європи.

Щодо поділів Речі Посполитої, які «перекроїли» мапу Східної Європи, освічена французенка дає такий коментар: «у Польщі було так багато безладних внутрішніх елементів, на додаток до схеми трьох великих сусідніх держав щодо захоплення Польщі, що було б дивом, якби Станіслав Понятовський тріумфував. Зрештою, він здався та відправився у Гродно, де жив на пенсію, дозволена йому Росією, Пруссією та Австрією, які розділили між собою його королівство»²⁷.

Політична обстановка у Східній Європі суттєво змінилася після закінчення існування польсько-литовської Речі Посполитої, величезної держави Раннього Нового часу, що для багатьох французів уособлювала кордони європейського культурного простору.

Спочатку ослаблена Речі Посполита стала ареною політичного протистояння сусідніх країн, кожна з яких намагалася розповсюдити свій вплив на польсько-литовське державне утворення, проте пізніше абсолютистські монархії Пруссії, Австрії та Росії вирішили розподілити землі колишнього претендента на регіональну гегемонію.

У праці Мадам Лебрен це добре проілюстровано через відносини між Станіславом Понятовським та Катериною II, Речі Посполитою та Російською імперією: «Катерина II виявила останньому королю Польщі всі відзнаки та всіма силами допомогла йому стати королем Польщі. Понятовський був коронований у 1764 році, але ця ж Катерина знищила власну роботу та скинула монарха, якому до цього так активно допомагала»²⁸.

Розмірковуючи про іншого представника сімейства Понятовських, французького маршала Юзефа Понятовського, Елізабет Віже-Лебрен дає йому позитивну оцінку, при цьому також торкаючись французько-польські відносини: «князь Юзеф Понятовський, добре відомий своїми військовими талантами та великою хоробрістю. Його слава досягла такої межі, що йому не довелося переживати через те, що він втратив гарний вигляд, який мав у молодості. Тоді він готувався до війни в Німеччині під керівництвом Наполеона, якому він, як поляк, став вірним союзником. Відомим є героїзм, який він виявив у кампаніях 1812 та 1813 років, а також трагічна подія, яка завершила його шляхетську кар'єру»²⁹.

Про союзницькі відносини між Францією та Польщею, про бажання Наполеона Бонапарта шляхом відродження польської державності утворити в Східній Європі «польський форпост» для захисту від російського царизму – вже було згадано вище. Варто лише додати, що за деякими даними, у Східному поході 1812 року взяло участь приблизно стотисячне польське військо, яке після поразки французького імператора, разом з ним відступило на Захід³⁰.

У своїх мемуарах Елізабет Віже-Лебрен писала не тільки про Польщу, але й про Російську імперію. Під час перебування у австрійському Відні, де вона за власним виразом мала «найпри-

²⁵ De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, p. 307-308

²⁶ Вульф, Л. (2009). *Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Критика, Київ, с. 397.

²⁷ Vigée Le Brun, E. (1881). *Souvenirs de Madame Vigée le Brun*. G. Charpentier Publisher, Paris, V. 2, p. 40.

²⁸ Ibid., p. 40.

²⁹ Ibid., p. 43-44.

³⁰ Рудько, С. (2010). *Історія Центрально-Східної Європи (кінець XVIII – початок XXI століття)*. Знання, Острогож, с. 11.

вітніше та найяскравіше товариство у Європі»³¹, до неї з пропозицією відвідати Петербург звернувся російський посол. Погодитися на цю подорож французьку художницю підштовхувало дві причини: бажання заробити грошей та розповіді про російську імператрицю німецького походження Катерину II, яка особисто хотіла познайомитися зі знаменитою портретисткою.

Щодо Росії у Мадам Лебрен склалися подвійні враження. Перш за все, вона не могла збагнути, як місцеві жителі переносять холодну погоду: «єдине, що досить дивно, це те, наскільки мало враження справляє така сувора погода на простих людей»³².

Проте у контексті формування уявлень про Східну Європу в французькій інтелектуальній думці, значно більш цінними виглядають роздуми Віже-Лебрен про те, як сильно відрізняється Москва, яку вона відвідала після Петербургу, від європейських міст.

З цього приводу, після довгої подорожі теренами Російської імперії, відома художниця пише: «нарешті я прибула до колишньої величезної столиці Росії. Здавалося, я в'їжджаю в Ісфаган, кілька малюнків якого я бачила, настільки вигляд Москви відрізняється від усього у Європі. Щоб мати правильне уявлення про Москву, ви повинні її побачити»³³.

Під час перебування в цьому місті, Елізабет Віже-Лебрен порівнює його з давнім іранським містом Ісфаганом, яке знамените ісламською архітектурою Середньовіччя та Нового часу. Подібне зіставлення дає зрозуміти, що Москва для французької мемуаристки це щось екзотичне, несхоже на європейське.

Судячи з усього, вона як й Жермена де Сталь, не сприймає Росію як складову частину Східної Європи. Цілком можливо припустити, що для Мадам Лебрен європейський культурний простір закінчується на територіях, які Російська імперія отримали внаслідок поділів Польщі.

Ще однією репрезентанткою поглядів французької інтелектуальної думки є аристократка Генрієтта-Люсі, авторка праці «Щоденник п'ятдесятирічної жінки». Незважаючи на те, що ця мемуаристка не подорожувала східноєвропейськими теренами, вона все ж залишила по собі важливі відомості, які можуть допомогти висвітлити відношення освічених французів до Східної Європи.

Генрієтта-Люсі була знайома з відомими особистостями, діяльність яких була безпосередньо пов'язана зі Східною Європою. Перш за все, варто згадати про знайомство французької письменниці з Софією-Доротеею Вюртемберзькою, майбутньою російською імператрицею Марією Федорівною: «граф та графиня Північні прибули в Париж з російської глибинки та ніколи не бачили, щоб дівчата дванадцяти років танцювали гавот, менует тощо. Їм показали таке явище. Та сама княгиня, яка стала імператрицею російською, через тридцять сім років не забула тодішню дівчинку. Вона розповіла мені багато добрих речей про пам'ять, яку вона зберегла про мою милість та особливо про витонченість моєї фігури»³⁴.

Крім цього, Генрієтта-Люсі особисто знала Армана Емманюеля дю Плессі, першого градоначальника Одеси та ще одного емігранта Французької революції. Майбутній прем'єр-міністр Франції був чоловіком її подруги Розалі де Рошешуар: «при перших ознаках зародження революції Арман емігрував, поїхав до Росії та здобув велику славу під час війни проти турків. Він був присутній при взятті міста Ізмаїла. Пізніше, після смерті свого діда та батька, він став першим джентльменом дому. Повернувшись до Франції у період консульства Наполеона, він незабаром знову виїхав до Росії, звідки не повернувся аж до Реставрації Бурбонів, пробувши кілька років Одеським губернатором»³⁵.

Арман Емманюель дю Плессі зіграв важливу роль у заселенні українських степів Причорномор'я та розвитку Одеси, яка при ньому перетворилася з невеличкого містечка на півдні України на один з найважливіших торговельних портів Російської імперії.

Втім, значно більш цінним для дослідження уявлень про Східну Європу є уривок, де мемуаристка, вже після повернення до Франції, розмірковує про неготовність її оточення до розумінню того, що французька армія Наполеона Бонапарта піде так далеко на Схід: «весною 1812 року ми не були готові до думки, що французька армія може піти на Москву. Крім того, коли

³¹ Vigee Le Brun, E. (1881). *Souvenirs de Madame Vigee le Brun*. G. Charpentier Publisher, Paris, V. 1, p. 292.

³² Ibid., p. 343.

³³ Ibid., V. 2, p. 56.

³⁴ Henriette-Lucy (1920). *Journal d'une femme de 50 ans*. Chapelot, Paris, V. 1, p. 25.

³⁵ Ibid., p. 156.

один наш товариш привіз чудову мапу Німеччини, Польщі та Росії, ми були здивовані тим, що картограф додав маленький квадратик паперу там, де була Москва. Мапа не доходила до меридіана цього міста. Коли її розглядали, прикріплену до шпалер у вітальні, усі не забували стверджувати, що запобіжний захід цього географа здавався їм цілком марним. Але це було його передбаченням»³⁶.

Відсутність колишньої столиці Росії на мапі Центрально-Східної Європи вкотре підтверджує, що незважаючи на усі завоювання Романових та їхніх попередників у цьому регіоні, на поділи Речі Посполитої, загарбання земель українського козацтва та країн Балтії, самі росіяни не сприймалися представниками французької інтелектуальної думки як складова частина європейського культурного простору.

Висновки. Роблячи висновки, необхідно зазначити, що існує декілька основних тем, за якими можливо прослідкувати висвітлення уявлень про Східну Європу в творчому доробку трьох освічених французенок, емігранток Французької революції.

Перш за все, в їхніх працях представлені міркування та оцінки щодо ролі Франції та Наполеона Бонапарта у східноєвропейських справах. У цьому питанні можна простежити своєрідну еволюцію поглядів французького воєначальника: спочатку він намагався домовитися з Павлом I, щоб відмежувати Росію від європейських справ; після вбивства останнього, помітно прагнення французького імператора відновити Польщу, збудувати форпост для захисту східних кордонів Європи від експансіоністського царизму; насамкінець, він приходить до висновку, що єдиним способом забезпечити Східну Європу від протиріч та конфліктів, а разом з тим й розповсюдити на неї вплив Франції, є перемога на «східним варварством», тобто розгром Російської імперії.

Не менш важливими є польське питання та доля польської державності. Поділи Речі Посполитої, зміна політичної кон'юнктури у Східній Європі та відновлення Польщі як бар'єру від Російської імперії – усе це червоною лінією проходить крізь глави та уривки, які так чи інакше присвячені тематиці представленого дослідження.

Разом з тим, до окремого пункту можливо віднести поодинокі спроби визначення північно-східного кордону Східної Європи як складової частини європейського культурного простору. У працях французьких письменниць присутні дві версії: по Дніпру, тобто фактично по землям українського козацтва, яке в той час знаходилося у складному становищі, та по територіям, що відійшли Російській імперії внаслідок поділів Речі Посполитої.

Останньою з провідних тем, які відносяться до формування уявлень про Східну Європу того часу та фігурують в мемуарах освічених французенок, є Росія.

Щодо цієї країни наявна ціла низка думок та суджень: від захоплення особливостями величезної, напівдикої, північно-східної імперії до висловлення точки зору з приводу того, що вона не є частиною ні Східної Європи, ні Європи загалом. Серед популярних тем також присутні: бажання Наполеона Бонапарта та його оточення ізолювати Росію від європейських справ; доля поневолених царизмом східноєвропейських народів; несхожість самих росіян з європейцями та сумнівні спроби місцевих правителів «прорубати вікно в Європу».

Список джерел:

1. Ададуров, В. (2018). *«Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття*. Видавництво УКУ, Львів, 624 с.
2. Вульф, Л. (2009). *Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Прогресу*. Критика, Київ, 592 с.
3. Зашкільняк, Л., Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львівський національний університет, Львів, 752 с.
4. Іваненко, О. (2009). *Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво*. Інститут історії України НАН України, Київ, 320 с.
5. Луняк, Є. (2012). *Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях*. ПП Лисенко М.М., Ніжин, 808 с.
6. Рудько, С. (2010). *Історія Центрально-Східної Європи (кінець XVIII – початок XXI століття)*. Знання, Острог, 220 с.

³⁶ Henriette-Lucy (1920). *Journal d'une femme de 50 ans*. Chapelot, Paris, V. 2, p. 316.

7. De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, 427 p.
8. Escande, R., Chaunu, P., Tulard, J., Le Roy Ladurie, E., Sévillia, J., Petitfils, J.-C., Courtois, S. and Secher, R. (2008). *Le Livre noir de la Révolution française*. Editions du Cerf, Paris, 900 p.
9. Henriette-Lucy (1920). *Journal d'une femme de 50 ans*. Chapelot, Paris, V. 1, 456 p.; V. 2, 400 p.
10. Neumann, I. (1996). *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. Routledge, London. 253 p.
11. Vigee Le Brun, E. (1881). *Souvenirs de Madame Vigee le Brun*. G. Charpentier Publisher, Paris, V. 1, 380 p.; V.2, 394 p.

References

1. Adadurov, V. (2018). «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX stolittia. Vydavnytstvo UKU, Lviv, 624 s.
2. Vulf, L. (2009). Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva. Krytyka, Kyiv, 592 s.
3. Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). Istoriiia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv. Lvivskyi natsionalnyi universytet, Lviv, 752 s.
4. Ivanenko, O. (2009). Ukrainsko-frantsuzki zviazky: nauka, osvita, mystetstvo. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, 320 s.
5. Luniak, Y. (2012). Kozatska Ukraina XVI-XVIII st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh. PP Lysenko M.M, Nizhyn, 808 s.
6. Rudko, S. (2010). Istoriiia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kinets XVIII – pochatok XXI stolittia). Znannia, Ostroh, 220 s.
7. De Staël, G. (1904). *Dix années d'exil*. Plon-Nourrit, Paris, 427 p.
8. Escande, R., Chaunu, P., Tulard, J., Le Roy Ladurie, E., Sévillia, J., Petitfils, J.-C., Courtois, S. and Secher, R. (2008). *Le Livre noir de la Révolution française*. Editions du Cerf, Paris, 900 p.
9. Henriette-Lucy (1920). *Journal d'une femme de 50 ans*. Chapelot, Paris, V. 1, 456 p.; V.2, 400 p.
10. Neumann, I. (1996). *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. Routledge, London, 253 p.
11. Vigee Le Brun, E. (1881). *Souvenirs de Madame Vigee le Brun*. G. Charpentier Publisher, Paris, V. 1, 380 p.; V. 2, 394 p.